

ՆԵՐՍԷՍ ՄԵԺԻ ՅԱԶՈՐԴՆԵՐ

Տ. ՇԱՀԱԿ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՆՈՒՆԸ

Մեծին Ներսէսի մահուան և թաղման վրայ ատեն չանցաւ, թաղաւոր և եպիսկոպոսներ համաձայնութեամբ հայրապետական աթոռին վրայ հանեցին Շահակը: Սա ոչ երկար ատեն պաշտօնավարեց և ոչ լիշատակաց արժանի գործ մը կատարեց, բայց շատ խնդիրներ կան իւր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող և նշանաւոր դիպուածներ ալ չեն պակսեր իւր ժամանակին մէջ:

Առաջին խնդիր բուն իսկ անունն է: Խորենացի (Խոր. 94) և անոր հետևողութեամբ պատմագրաց և ցուցակագրաց ստուար մեծամասնութիւնը կը գրեն Շահակ, որ է նոյն ինքն Խահակ կամ Սահակ անունը ասորական հնչմամբ, որուն կը հետևէր Տարոն գաւառն ալ հարաւային գաւառաց հետ: Կան և պարզապէս Սահակ գրողներ (Սմբ. 273), Բուզանդ Յուսիկ անուն կուտայ (Բուզ. 232), և ալս պատճառով ոմանք երկու անուններն ալ պահելով Յուսիկ մը և Շահակ մը միանգամայն անցուցին իրենց ցուցակին մէջ:

Մեր կարծեօք Խորենացու Շահակը և Բուզանդայ Յուսիկը տարբեր անձեր չեն, ալ մի և նոյն անունն դրչական տարբերութիւնք են, կամ թէ երկու անունով անձ մըն է, ինչպէս Փառէն — Ներսէս հայրապետին համար ըսինք: Երկու պատմագիրք ալ Ներսէսի և Զաւէնի մէջ միայն մէկ կաթողիկոս կը ճանչնան, և օրէն չէ շատ ցնեւ երկուքին լիշտ անձն ալ նոյն Մանազկերտ գաւառէն է և նոյն Աղբեհանոսի ցեղէն. երկուքին պաշտօնական նկարագիրը նոյն, և կաթողիկոսական ընտրութեան և ձեռնադրութեան կերպերը նոյն, կաթողիկոսութեան տնօրէնութիւնն ալ նոյն միջոցով փակուած: Մի և նոյն ժամանակի մէջ երկու ըստ ամենայնի համանման անձեր գտնել, մի և նոյն անձը գտնել ըսել է:

Գրչութեան տարբերութեան լուծումը կուտայ մեզ Ներսէսի և Բարսղի ժամանակ պատրաստուած արևելեան եպիսկոպոսաց ուղերձը, որուն վրայ խօսուեցաւ Ներսէսի կաթողիկոսութեան վերջերը: Յունարէնին մէջ *Isaaci* = իսահակ գրուած անունը Լատիններէնի մէջ *Isaacis* = իսահակ գրուած է, որոնց առաջինը տառադարձական փոփոխումներով կը լինի Յուսակ և Յուսիկ, իսկ երկրորդը կը լինի Սահակ և Շահակ: Այդ դիտողութիւնը իրաւունք կուտայ մեզ հետեցնելու թէ լուսարէն Բուզանդական պատմութենէ քաղուած Բուզանդարանը Շահակի անունը Յուսիկի փոխեց, և թէ երկու անուններ երկու անձեր չեն և երկու կաթողիկոս ընդունելու չեն նպատար: Տարբեր անուն մըն ալ կը գտնեմք Ալրիվանեցւոյն ցուցակին մէջ, ուր Շահակի տեղ Չոնակ գրուած է (Ալր. 16), որ Ներսէսի ժամանակ հակաթոռ կամ ետեղակալ գրուած անձին անունն է: Արդէն Ներսէսի վրայ խօսած ատեննիս ալ ըսինք թէ Չոնակ ըսուածը Շահակէ տարբեր անձ մը չկրնար լինել, հետևաբար Ալրիվանեցւոյն ցուցակն ալ իւր տարբերութեան մէջ նկատողութեան արժանի պարագայ՝ իր կարունակէ և կը հաստատէ թէ Շահակ—Չոնակ—Յուսիկ անձը, մի և նոյն հայրապետն է, զոր մեք կը շարունակեմք առելի սովորական անունով Շահակ կոչել:

Շահակի համար գրուած ծանօթութիւններն են, թէ Մանազկերտէ էր, թէ Մանազկերտի եպիսկոպոս էր, և թէ Աղբիանոս եպիսկոպոսի ցեղէն էր, որ Մանազկերտացեաց ցեղ ալ կը կոչուի (Խոր. 94. Բուզ. 45. 23. Նշն. 27, Փարպ. 376): Աղբիանոս եպիսկոպոս ծանօթ է Ազաթանգեղոսէ իբրև Լուսաւորչի նախընծայ և նախաթոռ 12 եպիսկոպոսներուն առաջինը, որ ապա «կողմանց Եփրատական գետոյն» եպիսկոպոս եղաւ (Ազաթ. 626), ալսինքն է Հարք և Սանազկիրտ զաւառներուն զոր կալ ի կողմանս գետոյն Եփրատա (Բուզ. 10), որ ուրիշ տեղ Բղնունեաց եպիսկոպոս ալ կը կոչուի (Արծր. 6): Աղբիանոս եպիսկոպոս միանգամայն և ալ վերա կացու արքունական դրան բանակին» (Ազաթ. 627, և ան թէ ինչու Լուսաւորչաց ցեղէն աթոռակալին պակաս կամ բացակա լինելուն, Աղբիանոսի զաւակէն կառնուի չաջորդը կամ տեղակալը: Իսկ Մանազկերտ Աղբիանոսի կալուած տրուեցաւ Խոսրովը Մանաւադեանց կոտորածէն ետքը (Բուզ. 0):

Շահակի և Աղբիանոսի ազգակցական շարաբերութիւնը

տեղ մը եղբայր ըստած է (Սամ. 273), սակայն առաջին պատմողներ Վաջորդէ և ի Ժառանգութենէն (Խոր. 94), կամ շի դաւակէն (Բուզ. 232), միայն կըսեն և ոչ աւելի. և 303-ին ատենները նախաթու եպիսկոպոս լինելու տարիքն ունեցող Աղբիանոսը, 373-ին կաթողիկոս ընտրուող Շահակին եղբայր չկրնար ըլլալ, և ոչ իսկ որդի, զի 303-է շատ կանուխ ծնած պէտք է ենթադրել, մանաւանդ որ եթէ եղբայր կամ որդի լինէր, ինչ ըլլալը ժամանակին լատնի կը գրուէր: Ուստի գոնէ Աղբիանոսի թու կամ կրտսերեղբոր որդի պէտք է ըսել. և 352-ին տեղապահութիւն ըրած լինելն ալ նկատի առնելով, պէտք է 373-ին 70 տարեկանէ վեր ենթադրել Շահակ կաթողիկոսը:

2. ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Շահակ ըստ միաձայն վկայութեան պատմաց ձեռնադրութեան համար կեսարիա չգնաց (Խոր. 94. Բուզ. 232, Նշի. 27), և պատճառն ալ այն է որ արդէն եպիսկոպոս էր. (Բուզ. 232), և նորէն ձեռնադրութիւն չէր ըլլար: Յուսիկի, Փառէնի և Ներսէսի կեսարիա երթալնին պատճառ տեսնելիս եպիսկոպոս չլինելնին ալ միանգամայն լինեցուցինք. բայց Շահակի չերթալը ապագային մէջ հաստատուն սովորութիւն եղաւ, և անկէ առիթ առնելով դէմդէմի կեղծ պատմութիւններ չի նուցան:

Բուզանդ կը գրէ թէ երբ կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Շահակի կաթողիկոսանալը լսեց, բարկացաւ, և եպիսկոպոսաց նահանգական ժողով գումարեց, Հալոց կաթողիկոսութիւնը ջնջեց, և լոկ հաւ եպիսկոպոսներու վրայ նախաթուութեան իրաւունքը թողուց, պարզապէս արքունեաց մէջ հաց օրհնելու պաշտօնով, որ լատնի չէ թէ ճաշ օրհնել թէ ոչ պատարագ մատուցանել պիտի իմացուի, և միանգամայն հրաման հանեց որ աշուհետեւ բոլոր Հայաստանի եպիսկոպոսներ կեսարիա երթան և աշտեղ ձեռնադրուին:

Այս ամեն տարօրինակ կարգադրութիւնք պէտք է 373ին եղած լինին, մինչ 370էն 379 կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը Ս. Բարսեղն է. որուն ամեն գործերը ամենայն մանրամասնութեամբ իւր գրքերէն և նամակներէն և իւր ընկերակցաց և աշակերտաց գրուածներէն կը քաղուին. իսկ Բաւզանդի պատ-

մածներուն հետքն անգամ չտեսնուիր: Երբ Թիանիու և Նիկոպոլսոյ եպիսկոպոսներուն հետ վարած խնդիրները ամեն պարագաներով դրուած են, դարմանալի պէտք է լինէր որ Հայոց կաթողիկոսին հետ ունեցած աւելի մեծ և աւելի կարեւոր խնդիրը բացարձակապէս մտադրութենէ վրիպէր:

Աւելին ալ կայ: Բարսեղ Հայոց և հայ եպիսկոպոսաց խնդիրներ ալ կը լինէ և Հալաստան արցելին ալ կը սլաւամէ, սակայն Բարսեղի ըրածը և գրածը Նիկոպոլիս և Սադաղա և Կողոնիա և Մելիտինէ և Կոմանա քաղաքներու շրջանակներու մէջ կամիւտիւն, որոնք Փոքր Հայոց քաղաքներ են և Պոնտոսի եքսարքութեան Առաջին Հալք և Երկրորդ Հալք կոչուած նահանգները կը կաղմնեն, և Մեծ Հալքէ դուրս կը մնան, որ է բուն Հայոց կաթողիկոսին վիճակը կամ իրաւասութեան սահմանը: Պէտք է նա աւելացնել որ Բուզանդի ցուցած պարագաներէն և ոչ մէկը երբեք ճշմարտուած չէ. ոչ կաթողիկոսը լոկ հացերէց մը դարձած է, ոչ Հայոց մէջ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը դադրած է, ոչ հայ եպիսկոպոսացուներ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առած են, ալ միայն Շահակէ սկսելով կաթողիկոսներն ալ Կեսարիայէ ձեռնադրուած չեն. և 353-էն ետքը Կեսարիոյ հետ պատահաբար սկսած ձեռնադրութեան կապն ալ դադրած է:

Այդ ձեռնադրութեան պատահական կապն ալ մենք կընդունինք միայն ի պատիւ մեր ազգային գիրքերուն. ապա թէ ոչ եթէ արտաքին պատմագրաց և մատենագրաց զիմեմք և եթէ ինչպէս ալ ժամ ոմանք կուղեն՝ միայն արտաքին պատմիչներուն ըսածը իբր գերագոյն հեղինակութիւն և պատմական ստուգութիւն ընդունեմք, իրաւունք կունենամք նոյն իսկ Գրիգորի և Ներսէսի Կեսարիա ձեռնադրուած լինելն ալ ջնջել. քանի որ արտաքինք ասանկ բան մը չեն պատմեր: Հետեւեալ եթէ ազգային պատմագիրներով պիտի խօսիմք, պէտք է ընդունիմք թէ 303է 373 տարիներու միջոցին ալ ոչ երբեք Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Հայոց եկեղեցւոյ գործերուն միջամտեցին, ոչ երբեք Հալեր խնդրոյ համար Կեսարիա ղրմեցին, և ոչ երբեք Հայոց կաթողիկոսութիւնը ինքզինքը Պոնտոսի եքսարքութեան ենթարկեալ ճանչցաւ. և ոչ ալ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Մեծ Հալքը իրենց իրաւասութեան մէկ նահանգը կարծեցին: Յետին դարերու պատմութիւնք Մօրիկներու և Հերակլներու ժամանակ այնպէս կը ցուցնեն, որ երբ Կալսերք Հալ-

աստանէ գաւառներ առին և լուսական նոր կուսակալութիւններ կազմեցին, եկեղեցական կարգադրութիւններ ալ ըրին և Հայաստանի մէջ լուսական մտաւարդութիւններ և եպիսկոպոսութիւններ ստեղծեցին. բայց ալ ոչ չորրորդ դարու վիճակը կը փոփոխէ, և ոչ Հայոց հայրապետութիւնը կը լաւութէ. Ստուգ է ևս որ քաղաքական տիրապետութեան հետ եկեղեցական տիրապետութեան ալ փորձեր եղան ժամանակ ժամանակ, սակայն աչս ալ հիմնական կացութիւն մը չեղծաներ, ինչպէս լուսական պատրիարքութեանց իրաւասութիւններ չկորսուեցան, երբ Խաչակրաց ժամանակ իրենց աթոռներուն վրայ լատին աթոռակալներ դրուեցան:

Բուզանդի կաղմած պատմութիւնը դարմանելու համար, հակառակ պատմութիւն մը կը գտնեմք Ներսէսի վերջէն գորուած վարքին մէջ, զոր առաջին պատմութիւնք չեն լիչեր: Նոր պատմութիւն նախ կըսէ թէ Կեսարիա երբեմն Հայոց քաղաք էր և թէ Կեսարիոյ առաջին եպիսկոպոսն Քէոփիլոս Թաղէոսէ ձեռնադրուած էր, և ապա կը լաւելու թէ Ներսէսի բարեկարգութեանց ժամանակ ժողովով հաստատուեցաւ որ ալ ևս Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն չառնուի, վասն զի Հայոց աթոռն ալ առաքելական է Թաղէոսով և Բարդուղիմէոսով, վասն զի նոյն միջոցին Նրուսաղէմ ալ և Կիպրոս ալ Կոստանդնուպոլսոյ ժողովոյն որոշմամբ պատրիարքութեան փոխուեցան և նոյն ժողովը Հայոց պատրիարքութիւնն ալ ընդունեցաւ (Նշխ. 9—10, Յովհ. 62):

Արդ ալսպիսի եղելութիւն մը իբր պատմական չեմք կարող ընդունիլ. զի Ներսէսի սկզբնական պատմադիրներէն և ոչ մին ալսպիսի բան մը չեն լիչեր. զի արտաքին պատմիչներու և ժողովներու մէջ ալ ալսպիսի բան չկայ, և վերջապէս վասն զի ալսպիսի պատմութեան առիթ ալ չկայ: Հայոց աթոռը իւր հիմնարկութեամբ առաքելական է, իրօք ալ ազատ մնացած է որեւէ ուրիշ աթոռով մը գերիշխանութիւնէ. որով մեծ աթոռներէն և ոչ մէկը կրցած է իշխանութիւն վարել անոր վրայ: Պարզ ձեռնադրութեան խնդիր մը կալ, արտաքինոց բռնութիւնն անծանօթ, իսկ ներքինոց համար ծանօթ միայն երկու պատահական պարագայից մէջ Գրիգորի և Ներսէսի վրայ, և ըստ Բուզանդայ միայն նաև Յուսիկի և Փառէնի վրայ:

Անտեղի է նաև ոմանց ըսելը թէ ամինչև ի ժողովն Քաղկեդոնի (Վարք. 31) Հայք Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ա-

ռին, Քաղկեդոնի ժողովը տեղի ունեցաւ 451-ին, և վերջին կեսաբրիա դացոյցը կըլլալ Ներսէս 353-ին Քաղկեդոնի ժողովէն դար մը առաջ. իսկ այս դարուն մէջ որ Քաղկեդոնէն առաջ է, Շահակ և Զաւէն և Ասպուրակէս և նոյն ինքն Ս. Սահակ Պարթեւ կեսաբրիա դացած չեն լստնապէս:

Անտեղի է և ալն մեկնութիւնը թէ երբ Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն հռչակուեցաւ Ներսէսի ձեռք, եկեղեցւոյ իննեակ դասակարգութիւնը լրացնելու համար վրաց և Աղուանից աթոռներն ալ արքեպիսկոպոսութիւն եղան. իսկ Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նիքիերա և Ծոփք և Մուսուլ մետրապոլիութիւն հռչակուեցան (Նշխ. 11): Մեք գիտեմք թէ Վիրք և Աղուանք Լուսաւորչի ժամանակէն մեծ աթոռ էին, Սեբաստիա և Մելիտինէ և Նիքիերա Մեծ Հայքէ դուրս են, Ծոփք երբէք չատուկ մեծութիւն չունեցաւ, իսկ Մուսուլ Քաղդէացւոց աթոռ է և ոչ Հայոց:

Երկու կողմերուն դէմընդդէմ անհիմն պատմութիւնները թողլով և լոկ պատմական եղելութիւնները ամփոփելով կըսեմք, թէ Հայք ի սկզբանէ առաքելական և հայրապետական աթոռ եղան, երբէք կեսաբրիոյ կամ Պոնտոսի եքսարքութեան նահանգ չեղան, երբէք կեսաբրիոյ աթոռը Մեծ Հայոց վրայ եկեղեցական իրաւասութիւն չգործածեց, իսկ ձեռնադրութիւն առնելու խնդիրը ըլլորովին անծանօթ է արտաքին պատմիչներուն, իսկ ներքին պատմիչներէն միայն Ներսէսի և Դրիգորի համար իրր ստույգ կրնանք ընդունել, իսկ Յուսիկի և Փառէնի երթալը չուժ երկբայական է, և թէ վերջապէս պատահական կերպով եղած բան մը պատահական կերպով ալ զաղբեցաւ, առանց որ և է դիտողութեան կամ միջադէպի տեղի տալու:

Վերջէն ընտրուողներուն արդէն ձեռնադրուած եպիսկոպոս լինելը, հաւանականագոյն պատճառն է պատահական սովորութեան դադրելուն:

3. ՄԱՀ ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԴԵՊՐԵՐ

Շահակի անցեալին վրայ մինչև հիմալ անցողակի ըսածներէս դուրս բան չունինք լիջելու: Մանաղկերտացեաց ցեղէն, Մանաղկերտի եպիսկոպոս, 352ին, տեղապահ Փառէնի մահուանէ լետու, 360ին դարձեալ տեղակալ Արշակի հրամանով Ներսէսի քաշուելու տարիներուն, 372ին արեւելեան եպիսկո-

պստաց ուղերձին մէջ ստորագրող Յուսակ անունով, 373ին իրաց բնական բերմամբ կաթողիկոս եղաւ 70է վեր տարիքի մէջ. Լուսաուրչայ ցեղէն Սահակ կալր միայն հաղիւ 24 տարեկան երիտասարդ, ալ և նա բացակայ էր, միւս կողմանէ փափաք ալ կալր հանդարտ ծերունի մը ունենալ իբր կաթողիկոս:

Շահակին համար գրուածներն են. «ոչ հեռի ի գովութեանէ» (Խոր. 94), «Բրիտոտոնեայ, բալց երկչոտ և հաւան» (Բուդ. 233), «Ալր գովելի առաքինութեամբ և բարեկարգութեամբ կրօնից» (Նշխ. 27. Յովհ. 67), որք կըցուցնեն թէ բարի և հանդարտաբարոյ ծերունի մըն էր, առանց կարողութեան, և թերևս առանց իսկ լծաբութեան քաղաքական գործոց միջամտելու և արքունեաց ղէմ մաքառելու: Ըստ Բուզանդայ տարօրինակ անկարգութեանց կը ձեռնարկէ Պապ, զորս եթէ լուութեամբ հաստատած լինէր Շահակ, մեղադրանքէ ազատ պիտի չմնար, նաև իբրև լոկ եկեղեցւոյ պաշտօնեայ նկատեալ:

Պապալ վերագրուած լանցանքներն են. որբանոցներ և հիւանդանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել և կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել և աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց պողիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը բառնալ և ազատ կնաթողութիւնը ներել, հեթանոսական վայրադ սուղերը նորոգել, եկեղեցական պաշտօնեաները արքունեաց ստրկութեան առնուլ, եկեղեցական կալուածներուն եօթնէն հինգը զրաւել, և վերջապէս կուռք կանգնել և համարձակ դիւսպաշտութեան սկսիլ: Դիւրին է ընդունել թէ Պապ անհոգութեամբ թող տուաւ որ Ներսէսի դրած բարեկարգութիւնք խափանուին, ալ Բուզանդայ գրածները եկեղեցւոյ հալածչի և ուրացողի մը կերպարանը կը զգենուն. որ հաւանական չերևիր քրիստոնեայ իշխանի մը վրայ: Միւս կողմանէ նոյն իսկ Պապի 23 տարեկան հասակը լուրջ գործողութեանց ընդունակ չէ: Վերջապէս Ներսէսի մահէն մինչև Պապայ սպանութիւնը հաղիւ թէ տարի մը անցած է և Պապ պարտաւորուած է լունական ամբաստանութեան ղէմ ինքզինքը պաշտպանել, որով աւելի զդուշաւոր լինելու ալ հարկ զգացած պիտի ըլլայ:

Յունաց և Պապայ հակառակութիւնը որչափ և պատմիչներէն վիպեալ սակայն առեղծուածական լինելէ չդադրիր, Յուն մօր դաւակ, Յունաստան ապրած, լունական կրթութիւն առած և Յունաց օգնութեամբ թագաւոր եղած անձի մը վրայ:

Մերայինք կըսեն թէ Պարսից հետ դաշնակցեցաւ և Յունաց զէմ ելաւ (Բուզ. 238, Խոր. 94), իսկ լատին պատմիչը կըսէ թէ Տերենտ կուսակալ Պոնտոսի հալ նախարարներէն ոմանց հետ համամտութեամբ Պապը շարունակ կամքաստանէր Վաղէսի աւջև, և Հայոց զժգոհ լինելը պատճառելով թաղաւորը փոխել կառավարկէր, որպէս զի Հայեր լուսաճատելով Պարսից կողմ չանցնին (Ամմ. 328), որ ըսել է թէ Պարսից կողմ անցած չէին տակաւին, և բոլոր գործը կամփոփուի Տերենտի անձնական հակառակութեան վրայ:

Վաղէսի հրամանաւ Պապ կուգալ Կիլիկիոյ Տարսոն քաղաքը և նենգութեամբ կալանաւորուելէ կասկածելով, 300 ձիաւորով կը փախչի, հետամուտ եղող գունդը ետ կը դարձնէ. Եփրատը ի լող կ'անցնի, Դանիէլ և Բարդեսիր գնդապետներուն գրաւած կիրճերէն հնարիմացութեամբ կաղատի, և իւր թագաւորութեան երկիրը կը դառնալ: Յունաց զօրավար Տրալիանոս, ստացած հրահանգին համեմատ, նախ Պապին վստահութիւնը կը գրաւէ, և հացկերով ի հրաւիրելով սեղանի վրայ սակրաւորաց ձեռք սպանել կուտայ (Ամմ. 329—230, Բուզ. 238—239): Այս կը գործուի 374 տարուոյ ամառուան մէջ Բագրեանդալ Խոն գիւղը:

Խորենացու պատմութեամբ Պապ Յունաց զէմ պատեւրադմի կելնէ և զերի կիւնայ Տերենտի ձեռք և կապանօք թէոդոսի կը զրկուի և թէոդոսի հրամանով կը գլխատուի ի Կոստանդնուպոլիս (Խոր. 96): Սակալն թէոդոս 379ին կալսրութեան հասած լինելով, բարեբաղդաբար Խորենացու անարգական պատմութիւնը ի հիմանց կը մերժուի, թէոդոսի անուանալ լաւտենական արատ մը չլինելու համար:

Խորենացիէն ունիմք թէ Պապ 7 տարի թագաւորած է, որ է ըսել թէ թագաւորութեան 7րդ տարին սպանուած է: Արդ, 368ին թագաւորած լինելով 374ին կը լինի վախճանը, հազիւ 24 տարեկան եղած օտեն:

Անխորձ պատանի մը երեցաւ Պապ իւր բոլոր իշխանութեան մէջ, փորձանքներու և վտանգներու մէջ արի, ալլ անկարող երկրին օգտակար և ազգին սիրելի լինելու, որ լալանի է ազգային պատմիչներուն իւր վրայ նախատանօք խօսելէն: Ամփրանոս իբրև ժիր և լուսալից երիտասարդ մը կը ներկայացնէ Պապը, իսկ անունը շարունակ Պարա (Para) կը գրէ, որուն ստուգ լուծումը տրուած չէ: Կալանոս պարզ սխալման:

կը վերագրէ և ինքն ուղղելով Պաբա (Paba) կը գրէ (Կալ. Ա. 52):

Պապայ սպանութենէ ետե Յոյնք անմիջապէս՝ նոր թա-
գաւոր մը տուին Հալոց, զի Տերենտի առաջարկն ալ պարզա-
պէս Պապը փոխել էր և ոչ թագաւորութիւնը ջնջել: Նշանակ-
ուած անձը եղաւ Վարադդատ, թոռն Արշակայ և եղբորորդի
Պապայ (Բուզ. 248, Վարք 118), որ ի ժամանակի փախստենէն
Շապուհ, (Խոր. 96),—ալլ լալտնի չէ թէ որ փախչելէն—ինքն
ալ Կոստանդնուպոլիս գացած և կալսերական բանակին զին-
ուորած, և ողոմալական ըմբռնեալու քաջութիւններով նշա-
նաւոր եղած էր: Տարիքը պզտիկ և հաղիւ 25 կրնալ ենթա-
դրուիլ: Վարադդատին գալէն առաջ նախարարք Մուշեղալ:
նախադասութեամբ խորհուրդ ըրած և Յունաց կողմը մնալու
որոշում տուած էին (Բուզ. 243), ուստի Վարադդատն ալ
ղիւրութեամբ ընդունեցան:

Վարադդատ հաղիւ 374ին վերջերը կրնալ գործի գլուխ-
անցած ըլլալ: Այդ միջոցին Շապուհ նորէն Հալաստանը գրա-
ւելու հետամուտ էր, և զոնէ կիսելու և ջնջելու համար դես-
պանութիւն լղեց առ Վաղէս. Վաղէս մերժեց և նորէն փո-
խադարձ դեսպաններ ղրկուեցան, ալլ համաձայնութիւն չգո-
լացաւ և 375ին մեծ պատերազմի պատրաստութիւնք սկսան
երկուստեք: Երբ Վաղէս կուգէր ըսլոր զօրութիւնը ալս կողմ
թափել (Ամմ. 331), և Մուշեղի խորհրդով Հալաստանի մէջ
նոյն իսկ Հալերով Յունական բանակ կազմել (Բուզ. 241),
պարտաւորուեցաւ արեւելքը լքանիլ և արեւմուտքէն եկող վը-
տանդին դէմ վաղել. և Վիկտոր զօրավարին լանձնեց Պար-
սից հետ բանակցիլ և զիջողական պայմաններով խաղաղու-
թիւնը գնել, և ալսպէս ոչ կրցաւ Պարսից լաջողութիւնը ար-
գելուլ և ոչ ալ իւր կորուստին վրէժը լուծել (Ամմ. 331):

Վարադդատ անփորձ երիտասարդ և հասակակիցներով
շրջապատուած, տակաւին կրցաւ ալլ շփոթութեանց մէջէն
պատուով ելնել, ազգին սիրելի լինել և հնար եղածին չափ
խաղաղ կառավարութեան սկսիլ Յունաց հաճութեամբ Պարսից
հովանաւորութեան տակ մտնելով (Բուզ. 241): Մուշեղ էր ալլ
գործերուն հոգին, ոչ նուազ քաջ զօրավար, քան ճարտար
աշխարհավար:

Միայն կաթողիկոսի անուան չենք հանդիպիր ալսպիսի
նշանաւոր զիպուածոց մէջ, ինչպէս են Պապայ սպանութիւնը,

Վարադգատայ թագաւորելը և երկրին քաղաքական կերպարանափոխութիւնը: Տարիք և բնաւորութիւն են Շահակալ արդարացումը: Եկեղեցական դործունէութիւն ալ չունիմք որ նորա տնունը կրէ, և հայրապետութեան չորրորդ տարին կեանքըն ալ կը կնքէ (Խոր. 94): Այդ տեղութեան չափը զոր նախկին պատմիչը կուտայ, փոփոխելու հարկ չեմ տեսներ. թէպէտ լեւորներէն ոմանք մինչև 2 տարի իջեցուցած են և ուրիշներ մինչև 6 աճեցուցած, առանց ժամանակագրական ստիպողութեան: Շահակալ 4 տարիները պէտք է ղեկեղել 373 էն 377:

Ոչ մահուան պարագայք լալտնի են և ոչ գերեզմանին տեղը: Հաւանական է ենթադրել որ բոլորովին քաշուած կեանք մը ունէր, և եթէ մահն ալ իւր հայրենական Մանազկերտի մէջ չեղաւ, հարկաւ մարմինը փոխադրուեցաւ իւր հայրենական կալուածը, ինչպէս բոլոր նախորդ հայրապետաց համար պատմուած տեսանք: Դիտողութեան արժանի է որ և ոչ միօրն համար կրցանք գրել տակաւին թէ Մայր Աթոռին մէջ մեռաւ և Մայր Կաթողիկէին մօտ թաղուեցաւ:

Տ. ԶԱԷՆ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆԸ

Շահակալ լաջորդը դիւրաւ որոշուեցաւ ժառանգական ոճին հետեւելով և կաթողիկոս եղաւ: Զաւէն Մանազկերտացեաց կամ Աղբիւնոսեանց տոհմէն: Յետիններէն ոմանք (Նշխ. 28, Յովհ. 68). Զաւէնը Շահակալ եղբայր կարծեցին, բայց լինէր միայն սլաւոնականութենէն կամ սի դաւակէն: Աղբիւնոսի կըսեն (Խոր. 98, Բուզ. 271), հետեւաբար հաւանականագոյն է լոկ եղբօրորդի կարծել:

Զաւէնի հայրապետութիւնը Խորենացին կը դնէ չերկրորդ ամի Վարադգատար (Խոր. 98), և մենք Վարադգատի թագաւորելը 374ին վերջը կամ 375ին սկիզբը դրած լինելով Շահակի մահը և Զաւէնի լաջորդութիւնը միանգամայն տեղի ունեցած կը լինին 377ին և Խորենացու ժամանակագրութեան համեմատական մասը անփոփոխ կը մնալ:

Խորենացին լուռ է բոլորովին Զաւէնի արդեանց կամ արժանեաց վրայ, ալ Ներսէսի վարքը գրողը և Յովհաննէս

կաթողիկոս լառաքինահրաշ վարուք պալծառացեալ՝ կրօնն (Նշխ. 28, Յովն. 68), թէպէտ ոչ գովեստի պատճառն է լալտնի, և ոչ գովանի գործերու շարք մը պատմուած է: Ալլ գոնէ համբաւոյն և աւանդութեան արձագանքը ունեցած են, ալք համարձակ վկայութիւնը տալու համար:

Իսկ Բուղանդ բոլորովին աննպաստ կերպով կը նկարագրէ Զաւէնը, իւր «չարարար, խիստ, նախանձոտ» անձ մը, որ սորկորոտութեամբ, ազանութեամբ, անառակութեամբ կալր դամնալն աւուրս կենաց իւրոց» (Բուղ. 271): Բայց ալսչափ տխուր նկարագիրէ ետև և ոչ մի դործ չպատմուիր, մինչ պատմիչը պարտաւոր է եղելութիւնները լալտնել, որ ընթերցողը իւր տալաւորութիւնները կազմէր: Դիտելի է ևս որ ալք խօսքերը կը դտնուին Բուղանդի վերջին կցկտուր նիւթերուն մէջ, որք շատ մը քննադատութեան տեղի տուած են:

Զաւէնի վրալ դրուած միակ մեղադրանքն ալն է, որ ինքըն անձամբ և իւր քահանայք իրեն հետևողութեամբ կրօնաւորական զգեստի տեղ՝ ղինուորական զգեստ, ալսինքն աղատ դասակարգի աշխարհականաց զգեստը սկսան հագնել, և խօսքը աւելի ճշդելով, դանց ըրին կրօնաւորաց լատուկ «պճղաւոր» զգեստները որք մինչև ոտքերը կը հասնէին և սկսան հագնել «խոտորկտուր ի վերալ ծնդաց», ալսինքն է մինչև ծուկը հասնող և առջեւն շեղակի բացուած զգեստներ (ինչպէս Ապրեստանայց հին քանդակներուն վրալ կը տեսնուին), ալն ալ նարօտներով, ծոպերով և կոճակներով զարդարուած, և միանգամայն սամուրենի, կնքմենի, աղուէսենի և գալլենի մուշտակներ ալ գործածել, և ալս զգեստներով բեմ ալ ելնել:

Արդ լալտնի է որ եկեղեցականութիւնը առաջ ալ երկու ծիւղ ունէր, մին կրօնաւորական կամ վանական անձերէ բաղկացած, և միւսը աշխարհիկ ամուսնացեալ երէցներէ կազմուած: Լուսաւորչալ ազգատոհմէն եղող հալրապետները կանուխ կամ անագան ինքզինքնին կրօնաւորութեան նուիրած էին և իրենց օրինակը ընդհանրացեր էր իրենց շրջանակին մէջ: Տարբեր էր Մանազկերտացեաց կամ Աղբիանոսեանց ուղղութիւնը, որք ամուսնաւոր դասակարգէ էին և աշխարհիկ ձևերը կը տանէին. ալսպէս էր և Խազ, որ իւր ձևասէր և պըճնասէր կը բամբասուէր, ալսինքն է իւր վարդապետին Ներսէսի կրօնաւորական ոգի մը չուներ, թէպէտ և սրբութեան և սքանչելագործութեան համբաւն ալ կը վալելէր միանգամայն:

Արդ խաչն ալ Մանադկերտացեաց աղգակից էր և անոնց պաշտպանութիւնը վալելեց իւր հալածմանց մէջ: Բուզանդ Ասպուրակէսի համար սրբութեան վկայութիւնը չղլանար, թէպէտե կըսէ թէ «աղանէր զամղալեալս և ժապաւինեալս» (Բուզ. 280): Զաւէնի ըրածը պարզապէս դրութեան մը խնդիր կերելի, ալսինքն կրօնաւոր և վանական չեղող եկեղեցականները, կրօնաւորական պճղնաւորին կամ սքեմին պարտաւոր չնկատել, և թերևս ալդ դրութեան պաշտպան կանգնելը ոմանց կողմանէ մեղադրանաց առիթ ընծալեց: Սակայն ինչ որ խաչի և Ասպուրակէսի վրայ մեղադրելի չընկատուիր, պէտք չէ որ Զաւէնի վրայ մեղադրուի: Միւս կողմանէ աշխարհական երէցներուն աշխարհիկ ձևով զգեստաւորութեուն օրինակը դեռ ևս կայ դաւաճներու մէջ, և կովկասի քահանաներ աշխարհականի զլխարկներ կը գործածեն, և Թուրքիոյ եկեղեցականներուն սովորական տարազը առաջին ատեններու պատուաւոր աշխարհականներու տարազն էր, և օրինակներն ալ դեռ ևս կը տեսնուին:

Վարազդատի ժամանակն էր Զաւէնի հալրապետութիւնը, երբ փոքր ի շատէ խաղաղ և լաջող ալ էր երկրին կացութիւնը: Բայց զժրադղաբար տնտեսական չեղաւ: Բառ կամ Սմբատ Սահառունի, Վարազդատայ սնուցիչը, սպարապետութիւնը ձեռք ձգելու համար դաւաճանութեամբ սպաննել տուաւ Մուշեղը, իբր Պասլայ սպանութեան գործակից ցուցնելով զայն: Բառ եղաւ սպարապետ, բայց նոյն միջոցին Մանուէլ և կոն՝ Մուշեղի եղբայրներ Պարսկաստանէ դարձան համախոհներ գտան, Վարազդատի դէմ ելան, և հրաւիրեցին, որ թագէն ու երկրէն հրաժարի և հեռանալ (Բուզ. 242—248):

Վարազդատ անարգեց և ինքն ալ զօրք ժողովեց: Կարնոյ դաշտի պատերազմը Մանուէլի լաջող եղաւ: Բառ գերի ընկաւ և սպանուեցաւ, Վարազդատ ալ գերի պիտի իյնար Մանուէլի որդւոց ձեռք, եթէ հալերնին չարգելէր, որպէս զի փախչի և երթայ (Բուզ. 249): Վարազդատ Յունաց կալսեթութեան կողմը գնաց իւր Թագաւորութեան չորրորդ տարին (Խոր. 98): ալսինքն է 378-ին: Վաղէս հապճեպով Դոթաց դէմ կերթար, ուր և մեռաւ 379-ին: Հետեաբար Վաղէս Վարազդատի օգնելու վիճակի մէջ չէր: Թէոդոս որ նմին լաջորդեց, օգնել չուզեց և աքսորեց ալ (Խոր. 98), հարկաւ իւր անխոհմտութեամբ ձախողութիւնը վրան հրաւիրած լինելը զգալով:

Վարադգատի փախչելէն լետոյ, Մանուէլ Պապայ երկու պղտիկ դաւակները և անոնց մալրը մէջտեղ կը հանէ և անոնց անուամբ կը դործէ: Թագուհւոյն Զարմանդուխտ անուոնը (Բուզ. 251), հալ կարծեցնել կուտայ զինքն, բայց Խորենացի սի կալօսերական քաղաքէն» էր կըսէ (Խոր. 102), գուցէ տղալոց լոյն մեծ մալրը իրենց մօրը հետ փոխանակելով: Նշադրելով որ Պապ թագաւորելէ առաջ ամուսնացած լինի, Արշակ և Վաղարշակ իւր որդիք կրնալին այս միջոցին 12 և 11 տարեկան պատանեակներ լինել:

Արտաքին ուժ ալ գտնելու համար, պահ մը կայսեր զինու խորհուրդը ունենալէն ետքը (Բուզ. 251), կորոշեն Պարսից դիմել, և ծերունին Շապուհ Սուրէն մարզպանը կը ղրկէ Պարսից շահերը հոգալու, և միանգամայն կը լղէ երկուց տղալոց արքունական «թագ», և Զարմանդուխտի վառ թագաւորաց, և Մուշեղի «թագաւորական պատմութեան» (Բուզ. 252): Այսպէս Մանուէլի ջանիւք երկիրը անդորր կացութիւն մը կը ստանալ: Ըստ Բուղանդալ լանկարծ Մանուէլ Սուրէնը կը հալածէ, Պարսիկներու վրայ երեք մեծ լաղթութիւններ կը տանի և նորէն երկիրը եօթը տարի հանդարտ կը մնայ, և այս ամենուն զրգուիչն է Մեհրուժան ուրացեալը: Եօթը տարի լետոյ Մեհրուժան նորէն պատերազմի կուգալ և Մանուէլէ կը սպանուի (Բուզ. 252—263): Բայց այս ամենը ընաւ պատմութեան հետ կապ չունի և նախորդ Արշակի պատմութենէն փոխանցուած կերևի, մանաւանդ որ Մեհրուժանը Պապայ ժամանակէն սպանուած գիտեմք:

Ըստ ալլոց Թէոդոսն է Արշակն ու Վաղարշակը զոյգ թագաւորեցնողը (Խոր. 100), ալլ այս կրնալ Թէոդոսի կողմանէ պարզ հաւանութիւն լինել, քանի որ արևելքի դործերով զբաղելու կամք ալ չունէր Թէոդոս: Նորէն կը լիշուի Արշակալ և Վաղարշակալ թագաւորելը (Բուզ. 264), բայց այս ալ երկուց եղբայրց ամուսնական պսակադրութեան հետ, իբր չափահասներ՝ թագադրութեան և օծման արարողութիւնը ընդունելն է: Արշակի կինը հղաւ Մանուէլի Վարդանդուխտ աղջիկը (Բուզ. 262), թէպէտ ուրիշներ Բաբգէն Սիւնիի աղջիկը կըսեն (Խոր. 100): Իսկ Վաղարշակ առաւ Սահակ Բաբատունիի աղջիկը: Այս հղելութեան թուականը եղած է 380 տարին:

2. ՄԱՀՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Բաւական կտրեոր զիպուածնէր կատարուած են ալդ միջոցին, և Զաւէն հալրապետը եղած պիտի լինի մանուկ թագաւորները պսակողն և օծողը. սակայն պատմութիւնը երբէք հալրապետին անունը չիշեր: Ընդհանրապէս Մանազկերտացիք մեր պատմիչներուն համակրութիւնը չեն վաշելած:

Զաւէնի պաշտօնավարութիւնը տևած է չորս տարի (Խոր. 98), և ալդ տեղութիւնը պէտք է դնել 377-էն 381 Միւս կողմանէ 361 կրնայ Արշակայ երկրորդ տարին ալ ըսուիլ, յորում դրուած է Զաւէնի կաթողիկոսութեան վերջը (Խոր. 100):

Զաւէնի պաշտօնավարութեան տեղութիւնը Բուզանդ երեք տարի ըսած է (Բուդ. 272), որ կրնայ Գ և Տ թուատառերու շիթութենէ ծագել. նոյնը կրնամք ըսել ուրիշ երեք տարի դնողներուն համար ալ (Յովհ. 68): Իսկ Օրբելեան միայն մէկ տարի կուտայ (Օրբ. Բ. 249), ինչպէս կընեն ևս նորերէն Զամիան և իրեն հետեողներ ժամանակագրական հաշիւը ուղղելու համար: Սակայն մեր հաշուով Ներսէսի մահէն մինչև Սահակի ընտրութիւնը, 373-էն 387 միջոցը ճշիւ կը պատասխանէ երեք Մանազկերտացիներուն 13 տարիներուն, և կամայական փոփոխութեանց պէտք չմնար:

Զաւէնի մահուան պարագայք, ինչպէս և իւր թաղման տեղը, պատմութեանց մէջ քիշտակուած չեն, ալ սովորական հետեողութեամբ թաղուած կըլինի իւր հայրենական դամբարանը ի Մանազկերտ:

Բուզանդ Զաւէնէ ետքը կը դնէ Շահակ կործնակ անուն կաթողիկոս մը միայն երկու տարուան համար (Բուդ. 272): Բետաղայներէն Միխայել Ասորի՝ Շահակը Զաւէնի եղբայր ըրաւ և վեց տարի պաշտօնավարութիւն տուաւ (Միխ. լուել. 34), իսկ Խորենացի և բոլոր հին ու նոր պատմագիրք և ցուցակագիրք ալդպիսի անձ մը չեն ճանչնար. մեք ալ Բուզանդի առանձնակ վկայութեամբ նոր անձ մը ցուցակի չեմք անցնել: Զաւէնի յաջորդութիւնը նախապատրաստեալ էր ժառանգական ոճով Պարթևագնեայց և Մանազկերտացեաց տուններուն մէջ, և Ասպուրակէս պատրաստ էր, և դուրսէ անձ մը կորճէից տոհմէն ներս մուծանելու ճշ հարկ կար և ոչ պատեն առիթ:

Եթէ Բուզանդի գրածին ալ մեկնութիւն մը տալ ուզուի, ի դէպ է դիտել, որ Կորճեալք ուրիշ չորս գաւառներով Պարսից ձեռք անցած Յալիկոյ Տիգրիսեան նահանգը կը կաղմէին, և ալդ նահանգը կրնար իրեն լատուկ գլխաւոր պետ մը ունենալ, ալսինքն կախկոպոսապետ մը, որ չլիթմամբ կաթողիկոս և Մալր Աթոռոյ կաթողիկոս կարծուեցաւ: Հիմալ ալ Նգիստոսի փոխարքայութիւնը Հալոց առաջնորդին պատրիարքի տիտղոս կուտալ: Այսպիսի ոք եղած պէտք է ըսել «Շահակ Կորճեալ գլուխ կախկոպոսաց» կոչուած անձը (Բուզ. 272), որուն վրայ ալդ անորոշ բացատրութիւնէն աւելի տեղեկութիւն չունիմք:

Տ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՅԻ

1. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԻՒՆ

Զաւէնի անմիջական լաջորդն եղաւ Ասպուրակէս Վիդաակէ Աղբիւնոսի» (Բուզ. 272), կամ «աղգական Շահակայ և Զաւենայ (Խոր. 100), կամ ըստ ոմանց նոյն իսկ Վեղբալր նորուն» Զաւենայ (Վարք. 28, Յովն. 68), և կրնայ ալ ընդունուիլ ալդ վերջին պարագայն: Կաթողիկոսանալուն թուական պիտի ընդունեմք 381 տարին, որոյ Մալիսին գումարուեցաւ Կոստանդնուպոլսոյ Ս. Ժողովը լորում Մեծ Հալոց եպիսկոպոսներէն ոչ ոք ներկայ զտնուեցաւ: Ամեն պատմագիրք համաձայնեն իբրև բարի և առաքինի և սրբակրօն անձ ճանաչել զԱսպուրակէս, նոյն ինքն Բուզանդ զովեստներ կը շաւլէ, թէպէտ և ընդունի թէ զգետի մասին ըստ ամենայնի Զաւէնի կը հետեւէր (Բուզ. 280):

Ասպուրակէսի կաթողիկոսութենէն քիչ ետքը կը մեռնի Մանուէլ խաղաղական մահուամբ. կարեոր նորութիւն մը Մամիկոնեան սպարապետներուն շարքին մէջ, զոր և ինքն ցաւելով կը զիտէ, թէ ազվատթար մահա մահճացս եհաս ինձ մեռանելը (Բուզ. 265): Մանուէլի մահուամբ նորէն երկպառակութիւնք սկսան և երկու դրացի պետութիւններուն թշնամութիւնները դրդուեցան: Բայց Թէոդոս Մեծ կայսրը և Շապուհ Գ. Պարսից թագաւորը՝ Երկայնակեաց Շապուհի թոռը՝ խաղաղութեան դաշինք հաստատեցին 384 տարին (Dreyss. Ա. 165), և ալդ առթիւ Հալաստանը մէջերնին բաժանեցին:

(Խոր. 102), միանգամ ընդ միշտ խնդիրի առիթը վերցնելու համար Յունաց բաժին եղան Բարձր Հալոց և Ծովաց նահանգներ ինչ ինչ լարակից մասերով մ.ւ.ս նահանգներէն. և Արշակ ակն կողմը անցաւ անհատաւոր ձեռքին սակ չմնալու համար (Փարս. 33):

Գրեթէ տասուերեք նահանգներ Պարսից մնացին աշխարհին մեծագոյն և լաւագոյն մասը, բայց նախարարներէն շատեր Արշակի ետեւէն սկսան դադթել: Ասպուրակէս հալրապետ, որոյ հալրենիքն ալ աթոռն ալ Պարսից բաժնին մէջն էր մնաց իւր տեղը, և կենթադրեմք թէ գլխաւոր դեր ունեցաւ նոր Արշակունի թագաւոր մը զնկելու որոշման մէջ, որ ձղե Խոսրով, թոռն նախկին Արշակալ, բայց ոչ եղբայր վարադգատալ, և գոնէ 45 տարեկան մարդ մը սոյն 384 տարւոյն մէջ, որովհետեւ լոյժ ծեր մեռած կըսուի 415-ին:

Շապուհ Գ. Խոսրովը թագաւորեցնելէն ետքը հրաւէր կարդաց դադթող նախարարներուն, և ոչ միայն ասոնցմէ շատեր ետ դարձան, այլ և միւս կողմէն դադթողներ ալ եղան Հունիի (ալմ մ կամախ) գանձերն ալ ի միասին բերելով: Աստի երկու հալ և աղղակից թագաւորաց թշնամութիւնը, որ վերջացաւ Երեւել դաշտի ճակատամարտով և Խոսրովի լաղթութեամբ, որով աշխարհին բաժանումը մնալուն և հանդարտ ձև մը առաւ:

Ասպուրակէսի համար դրուած է թէ սառաջնորդեաց դրանն Խոսրովուս (Բուզ. 272), և ալդ կը սուրճնէ մեղ թէ իւր նախորդներուն պէս անտարբեր չմնաց աղղալին և քաղաքական գործոց ընթացքին վրայ, և թէ արքունեաց մէջ ստանձնեց ակն դերը, զոր կը պահէին և կը վարէին Պարթևեան տոհմին կաթողիկոսները:

Ասպուրակէսի հալրապետութիւնն ալ կարի համառօտ եղաւ, միայն հինգ տարի (Խորենացի 100), որով կերևի թէ սա ալ նախորդ Մանաղկերտացեաց նման ծերութեան ատեն կաթողիկոս նստաւ: Ասպուրակէսի կաթողիկոսութեան տարիները ոմանք եօթնի կը բարձրացնեն, թերեւ և և է թուատառերու շփոթմամբ. ուրիշներ երեքի կիջեցնեն իրենց ժամանակագրութեան հնազանդեցնելու համար, մեք դժուարութիւն չեմք զգար սկզբնականը սլահելու: Մահուան թուականը կը լինի 386. պարագայք չեն դրուած, իսկ գերեզմանին տեղ դարձեալ հալրենական Մանաղկերտը ոչէտք է ենթադրել:

2. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՆՁԵՐ

Բուդանդի պատմութեան վերջը ինչ ինչ կցկտուր լիշատակներ կը դրոնեմք Խոսրովի ժամանակ փալլուն սրբակրօն եպիսկոպոսաց և միայնակեցաց վրայ, որք ի միասին առեալ կարող են Ներսիսեան աշակերտութիւն և բարեկարգիչներու խումբ մը համարուել, իբրեւ նախընթաց Սահակեան աշակերտութեան և Թարգմանիչներու խումբին: Արդարոց լիշատակը օրհնութեամբ տօնելու համար, անունները կը քաղեմք այստեղ:

Յիշատակեալ եպիսկոպոսներն են.

Ա. Փաւստոս եպիսկոպոս, ծագմամբ հռոմ, թելալալ կամ գործակալ Ներսէսի, տասուերկու խորհրդակից եպիսկոպոսներուն թիւէն. տեսուչ աղքատանոցաց մինչև Խոսրովի ժամանակ (Բուդ. 273):

Բ. Զորթ եպիսկոպոս, այլ ներքինի, ընկեր առաջնուն ի պատիւ և ի պաշտամունս (Բուդ. 273):

Գ. Արտիթ եպիսկոպոս Բառննոյ, Դանիէլի աշակերտութենէ մնացած, քարոզութեամբ շրջող մինչև ցխոր ծերութիւն (Բուդ. 274):

Դ. Երիսկոս եպիսկոպոս Տալոց, լառաջն Շահապ կոչուած, հովուական աշխատութիւններով նշանաւոր (Բուդ. 278):

Ե. Զորթուազ եպիսկոպոս Վանանդալ, նոյնպէս նշանաւոր (Բուդ. 278):

Զ. Տիրիկ եպիսկոպոս ի դաւառէն Բառննոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուդ. 278):

Է. Մովսէս եպիսկոպոս ի դաւառէն Բառննոյ, նոյն կերպով նշանաւոր (Բուդ. 279):

Ը. Ահարոն եպիսկոպոս, այս ալ արդիւնաւոր (Բուդ. 279): Իսկ լիշատակեալ միայնակեացներն են.

Ա. Շաղիտա Ասորի, Դանիէլի աշակերտութենէն, ճգնող Վառնի լեռան, որ Ներսէսի մահը տեսիլքով իմացաւ (Բուդ. 224—226):

Բ. Սպիփան լոյն, նոյն աշակերտութենէ և նոյն տեսիլքը տեսնող, ճգնող Մովսէս Մամբրէ լեռը, և լունաց կղզիներուն մէջ վախճանած (Բուդ. 226—228):

Գ. Առոստամ, եղբայր Փաւստոս եպիսկոպոսի, ծագմամբ

Հոռոմ, ճգնող Արարատ գաւառի (Բուզ. 273):

Դ. Գինդ Սլկունի, տեսուչ արեղալից, վարդապետ անունստացած, ճգնող Ոսկեանց լեւան վրալ (Բուզ. 280):

Ե. Մուշէ, ձեռնաստուն և լաջորդ Գինդի (Բուզ. 281):

Ջ. Տրդատ կամ Տրդած, ճգնող ի Տարոն, Ներսէսի մահուան ներկայ (Բուզ. 281):

Ի. Վաչակ:

Ը. Արտաշու:

Թ. Մարախ. երեքն ալ Գինդի նշանաւոր աշակերտներ:

Այս սրբակիցն անձանց կը խառնէ Բուզանդ սահրին անձնաւորութիւն մը, Յովաննէս եպիսկոպոս, Փառէն կաթողիկոսի որդին, որ մինչև ծերութեան տարիքը ընչից սիրուին արքունեաց մէջ ծաղրածուի պաշտօն կը վարէր: Կը պատմուի թէ չորս ոտքի վրալ և կառաչելով պաշտօնին մէջ կը պտտէր և թագաւորին մեղքը վերցնող ուղտ կը ձևանար, որպէս զի իւր վրան ագարակաց մուրհակներ դնեն: Սա ինքն անկնոնք աւաղակ մը լեւան վրալ քահանայ կը ձեռնադրէ, որպէս զի իբրև իրաւունք անոր զեղեցիկ ձին գրաւէ (Բուզ. 274—278): Ասանկներու լիշտաակութիւն ալ կրնալ իբրև զգուշաւորութեան օրինակ ծառայել: